
**Studying the teaching style and the correct teaching methods in
the "*Sharh-e Fusus al-Hikam Mohibollah Allah Abadi*"**

Yaser Hojjati Najafabadi, Ph.D Student of Persian Language and
Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad,
Iran

Mehrdad Chatraei, Assistant Professor, Department of Persian
Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University,
Najafabad, Iran

Mahboubeh Khorasani, Associate Professor, Department of Persian
Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University,
Najafabad, Iran

---

1. Introduction

Fusus al-Hikam, the lasting work of Mohiyeddin Ibn Arabi, is one of the greatest works of Islamic theoretical mysticism, which has always been as a work of interest for the scholars of mysticism since the seventh century AH. More than 100 descriptions have been written in Persian and Arabic on this book.

All commentators of Fusus al-Hikam have tried to ease this book and teach it to Sufi enthusiasts. In the meantime, some commentators have been superior to others through better understanding of Fusus al-Hikam and the use of their superior teaching techniques.

Among these commentators is Mohibollah Allah Abadi, one of the mystics and Sufis of India in the eleventh century AH. In this research, the teaching style of Fusus al-Hikam Allah Abadi has been considered in two parts according to new ideas in the field of teaching science and technology. In the first part, the pre-requisites of the study are described in terms of education, and in the second part, the methods of teaching have been

---

discussed. In addition, examples and evidence of the text that indicate the attention to each of these methods is mentioned.

Hermeneutics, exploratory approach, structural pyramid, educational structure, repetition of concepts, reasoning, and thinking are among the things analyzed here.

2. Methodology

This study has been done using descriptive analysis method and library research, and through adaptation of the text with new theories in the field of teaching and learning methods.

3. Discussion

Undoubtedly, the book *Fusus al-Hikam* by Mohiyeddin Ibn Arabi is one of the most influential works on theoretical mysticism and Sufi literature. This book, despite its small volume, is the most important work of Ibn Arabi, which he wrote at the end of his life. This work has 27 fass and each fass is a chapter. Each fass contains the wisdom attributed to one of the prophets. The text of the book is very deep and very difficult to understand. Therefore, more than one hundred descriptions have been written about it so far. The special importance of *Fusus* and its place among mystics and Sufis has caused this book to have a tremendous impact on the intellectual sciences after it and on the literature of poetry and prose. Also, its importance as a textbook made it like many important books to be written to better understand the students. The most famous commentaries written on it are the commentaries of Sadr al-Din al-Qunawi (d. 672 AH), Moayyed al-Din Jandi (d. 690 AH), Afif al-Din Talamsani (d. 690 AH) and the commentary of Ibn Mahmud Qaisari (d. 751 AH). Sheikh Mohibollah Allah Abadi (d. 1058 AH) is also one of the 11th century Hindu commentators on this book.

Allah Abadi has made his commentary on *Fusus al-Hikam* in the name of Shah Jahan (1067-1067AH) in the month of Shawwal 1041 AH. His description of *Fusus al-Hikam* has been written in Persian with a simple and fluent prose, and while mentioning fragments of the text of *Fusus*, he has described its various syntactic and semantic angles. Attention to various verbal and spiritual industries as well as imaginary forms are special features of his style and his prose is influenced by Persian literature in the 11th century AH and also by mystical literature in this period.

Certainly, one of the criteria for the superiority of each of the descriptions of the Fusus over the other explanations is the way they are written and taught in order to convey its deep meanings to the students .

Description of Allah Abadi is one of the descriptions that the commentator has seen before other famous and comprehensive descriptions; Therefore, the author has tried to use the methods of writing and teaching them while solving other problems. In this research, the important educational aspects of the Description of Allah Abadi have been considered and some of its features have been studied according to the new theories of teaching sciences and technologies.

For this purpose, significant cases of the educational style of Description of Allah Abadi have been studied in two sections with a total of 11 items.

In the first part, the cases that are useful and at the same time necessary for students to know before starting to read the description are examined.

It can be said that this section, along with items such as familiarity with the author and the background of the work and such items in the introduction should be considered.

In this section, entitled "Introductions", the following 4 items are discussed according to the evidence in the text:

1. The method of interpreting the text in terms of receiving the author's intention
2. Exploratory approach
3. Paying attention to principles and hypotheses in solving problems
4. Intellectual and content level characteristics

In the second part, the methods and tools used by Allah Abadi to teach Fusus are discussed. This section, which is the main part of this article, shows the extent of the commentator's attention to the correct teaching methods and techniques..

In this section, entitled "Observing the correct teaching methods in the Sharh-e Fusus al-Hikam Allah Abadi" the following 5 items are discussed:

5. Paying attention to the previous knowledge of students and learners (prerequisites)
6. Simple prose (scientific language)

-
7. Expressing generalities at the beginning of each fass and relating to the previous fass (construction pyramid)
  8. Structure of descriptions
  9. Step-by-step description from simple to difficult
  10. Repetition of concepts (practice law)
  11. Argumentative and critical thinking

Although there is no document on how to teach theoretical mysticism during the life of Allah Abadi or earlier, each of the eleven items mentioned, the method of teaching and the degree of attention of Allah Abadi and teachers of theoretical mysticism to educational theories It expresses.

4. Conclusion

1. From all the cases regarding teaching methods in "Sharh-e Fusus al-Hikam Mohibollah Allah Abadi", we conclude that the author of this work is aware of the principles and methods of teaching and has made every effort to compile a coherent educational book. At the same time, it has eliminated the previous problems in the teaching method.
2. Although the view of Allah Abadi and perhaps most of the commentators of Fusus on this work is a critical view; But all of them try to discover and present the intention of Ibn Arabi . As a result, all their attention is on grammar, composition of phrases, transcripts, probabilities, different interpretations of sayings and the way of using sciences, and consequently their consensus and disagreement, is in order to achieve the goals of the author of Fusus al-Hikam.
3. The manner in which each Chapter begins in "Sharh-e Fusus al-Hikam Mohibollah Allah Abadi" shows that, despite the limitations of printing books in the past and the continuous writing of texts without observing paragraphs and chapters in the modern style, the commentator has tried to finish its Chapters carefully .And at the same time, to connect them with a concise introduction and to maintain the longitudinal coherence between the contents of Fusus al-Hakam for its reader; As a result, the breadth and volume of the book does not break it.

Keywords: Fusus al-Hikam, Allah Abadi, Educational style, Teaching method.

References [in Persian]:

- Aghazadeh, M. (2016). *A practical guide to new teaching methods*. 2nd ed, Tehran: Meraat Press.
- Allah Abadi, M. (2016). *sharah al-tasvieh baine al-efadate w al-qabul*. Correction and suspension of Maliha Moallem. Tehran: Mola Press.
- Allah Abadi, Mohibollah. (1058 A.H). *Sharh-e Fusus al-Hikam*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library, Serial number:51554. [manuscript]. date of writing: 1137 A.H.
- Allah Abadi, Mohibollah. (1058 A.H.). *Sharh-e Fusus al-Hikam*. Tehran: Majlis Library, Serial number:16332. [manuscript].
- Allah Abadi, Mohibullah. (1058 A.H.). *Sharh-e Fusus al-Hikam*. Tehran: Majlis Library, Serial number:2110. [manuscript] date of writing: 1137 A.H.
- Aria, G. A. (1986). *Chishti method in India and Pakistan*. Tehran: Zavar Bookstore.
- Ashtiani, S. J. (1991). *Description of Qaisari's introduction to Fusus al-Hikam*. 4th ed, Tehran: Amirkabir Press.
- Bahar, M. T. (1994). *Stylistics or the history of the evolution of Persian prose*, 6th ed, Tehran: AmirKabir Press.
- Fesharaki, M. (2010). *Summig-up rhetorics*, 4th ed, Tehran: Samat Press.
- Fotuhi, M. (2013). *Stylistics, theories, approaches and methods*. 2nd ed, Tehran: Sokhan Press.
- Jami, A. A. (2002). *Naqd al-nusus fi Sharh naqsh al-fusus*. Edited by William Chittick. 2nd ed, Tehran: Iranian Institute of Philosophy.
- Khawarami, H. H. (1985). *Sharh-e Fusus al-Hikam of Muhyiddin Ibn Arabi*. Edited by Najib Mayel Heravi, Tehran: Mola Press.
- Mohammadi Kaleh Sar, A. (2014). "The Role of Interpretation in the Development of Mystical Language". *Journal of Mystical Literature Research (Gohare Goya)*, Fall and Winter 2014, 2, 99-122.
- Mohammadi, M. H., & Zomordi, H. (2005). "Hermontics and Hafiz", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, Winter 2005, 176, 107-116.
- Moin, M. (2011). *A persian Dictionary*. 3rd ed, Tehran: Shahrzad Press.
- Nasiri, A. (2012). "A critical study on the view Against prophet's infallibility with An emphasis on the tradition of date pollination". *Andishe-Novin-e-Dini*, 30, 9-20.

- Norouzi, D., & Aghazadeh, A., & Ezzatkah, K. (1998). *Teaching methods and techniques*. 5nd ed, Tehran: Payame Noor Press.
- Parsa, M. M. (1987). *Sharh-e Fusus al-Hikam*. Edited by Jalil Mesgarnejad, Tehran: University Publishing Center.
- Qaisari, D. M. (2008). *Qaisari's Description on Ibn Arabi's Fusus al-Hikam*. Translated by Mohammad Khajavi. first volume. Tehran: Mola Press.
- Shamisa, S. (1997). *Stylistics of prose*. Tehran: Mitra Press.
- Shamisa, S. (1999). *Generalities of Stylistics*. Tehran: Ferdows Press.
- Shayanfar, H. A., & Sadat Hosseini, S. S., & Sanati Najjar M. A., & Mehravi, B. (2009). *Compilation, translation and publishing guide*. Tehran: University of Applied Sciences Press.
- Yahaqi, M. J. (2015). *Writing and editing guide*. 30nd ed, Mashhad: behnashr Press.
- Zarrinkoob, A. H. (2001). *The value of Sofia heritage*. 10nd ed, Tehran: Amirkabir Press.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹

بررسی سبک آموزشی و شیوه‌های صحیح تدریس در شرح فصوص الحکم
محب الله اله آبادی
(علمی - پژوهشی) *

یاسر حجّتی نجف آبادی^۱، دکتر مهرداد چترائی^۲، دکتر محبوبه خراسانی^۳

چکیده

فصوص الحکم، اثر ماندگار محیی الدین ابن عربی یکی از بزرگترین آثار عرفان نظری اسلامی است که از قرن هفتم هجری همواره مورد توجه طالبان علم و عرفان بوده است. بر این کتاب تا کنون بیش از یکصد شرح به زبان‌های فارسی و عربی نوشته شده است. تمامی شارحان فصوص الحکم سعی در سهولت و رفع ابهام از غوامض این اثر و آموزش آن به طالبان عرفان نظری نموده‌اند. در این میان برخی شراح به مدد فهم بهتر از فصوص الحکم و استفاده از روش‌ها و فنون تدریس برتر خود نسبت به دیگران برتری داشته‌اند. از جمله این شارحان، محب الله اله آبادی از عرفا و صوفیان هندی سده یازدهم هجری است.

در این مقاله سبک آموزشی شرح فصوص الحکم اله آبادی با توجه به نظریات جدید در حوزه علوم و فنون تدریس در دو بخش مورد توجه قرار گرفته است. در بخش اول، مقدمات مطالعه شرح از لحاظ آموزشی تبیین گردیده و در بخش دوم به روش‌ها و فنون تدریس اله آبادی پرداخته شده است، ضمن آن که نمونه‌ها و شواهدی از متن که نشان دهنده توجه شارح به هر کدام از این روش‌هاست، ذکر گردیده است.

تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۸/۰۶/۰۸

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۸/۱۰/۱۸

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m_chatraei@yahoo.com.

۳- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

DOI: 10.22103/jll.2020.13833.2693

تأویل متن، رویکرد اکتشافی، هرم ساخت شناسی، ساختار آموزشی، تکرار مفاهیم و تفکر استدلالی از جمله مواردی است که این شرح با توجه به آنها بررسی و تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی: فصوص‌الحکم، اله‌آبادی، سبک آموزشی، روش تدریس.

۱- مقدمه

بی شک کتاب *فصوص‌الحکم* محیی‌الدین ابن عربی یکی از تأثیرگذارترین آثار بر عرفان نظری و ادبیات صوفیانه است. این کتاب با وجود حجم اندکش مهم‌ترین اثر شیخ اکبر است که در اواخر عمرش به رشته تحریر در آورده است. این اثر ۲۷ فصل دارد و هر فصل به منزله یک فصل است. هر فصل مشتمل بر حکمت‌هایی است که به یکی از پیامبران نسبت داده شده است. تاریخ دقیق آغاز و انجام تالیف فصوص به درستی مشخص نیست؛ اما به نظر می‌رسد ابن عربی آن را در اواخر عمر خود یعنی در حدود سال ۶۲۰ هـ ق نگاشته است. متن کتاب بسیار عمیق و اشاره‌وار و فهم آن بسیار دشوار است، لذا تا کنون بیش از یکصد شرح، چه به فارسی و چه به عربی بر آن نوشته شده و نیز ترجمه‌هایی نیز از آن موجود است. ابن عربی انگیزه خود را از نگارش فصوص، اجرای فرمان صریح پیامبر اسلام (ص) ذکر کرده، در حقیقت کتاب را نه از خود که از حضرت پیغمبر می‌داند که در مبشره‌ای به او داده است تا آن را در اختیار دیگران قرار دهد و آنان را از اسرار موجود در آن بهره‌مند سازد. اهمیت ویژه فصوص و جایگاه آن در میان عرفا و صوفیان و نیز اقشار مختلف طالب علم از زمان نگارش آن باعث گردیده که این کتاب بر علوم عقلی بعد از خود و نیز بر ادبیات نظم و نثر تأثیر شگرفی داشته باشد و نیز اهمیت آن به عنوان یک کتاب درسی باعث شد که مثل هر کتاب مدرسه‌ای بی نظیر دیگر، شرح‌های بسیار برای درک بهتر شاگردان بر آن نوشته شود. از معروفترین شرح‌های نگاشته شده بر آن می‌توان به شرح صدرالدین قونوی (متوفای ۶۷۲ هـ ق)، شرح مویدالدین جندی (متوفای ۶۹۰ هـ ق)، شرح عقیف‌الدین تلمسانی (متوفای ۶۹۰ هـ ق) و شرح ابن محمود قیصری (متوفای ۷۵۱ هـ ق) اشاره کرد. شیخ محب‌الله‌آبادی (متوفای ۱۰۵۸ هـ ق) نیز از شارحین هندوی قرن یازدهم این کتاب است. شیخ محب‌الله از عرفای وحدت وجودی‌الله‌آباد هندوستان و از شیوخ طریقه چشتیه و از نوادگان فریدالدین شکرگنج و مریدان ابوسعید

گنگوهی است. محبوبه معلم در تصحیح شرح التسویه بین الافادة و القبول در شرح احوال اله آبادی چنین می‌گوید:

«از جمله شارحان و به ویژه مروّجان نامی مذهب و مسلک شیخ اکبر محی‌الدین ابن عربی در هندوستان، شیخ محب‌الله اله‌آبادی است. نام کامل وی محب‌الله بن شیخ مبارز بن شیخ پیر از اخلاف شیخ فریدالدین گنج شکر است که نسبت وی به خلیفه ثانی، عمر بن خطاب می‌رسد. تاریخ تولد وی را دوم صفر ۹۹۵ هجری قمری برابر با ۲۳ دسامبر ۱۵۸۷ میلادی در قریه صدرپور از توابع خیرآباد از منضمات اود (لکهنوی فعلی) آورده‌اند. هر چند آغاز حیات وی معاصر با دوران جلال‌الدین محمد، اکبر پادشاه بزرگ گورکانی است، بخش عمده زندگی وی مقارن با دوره جهانگیر و پس از وی شاه جهان بوده است؛ به ویژه توجه خاص دارا شکوه به ایشان و مکاتبات وی با شیخ حائز اهمیت است» (اله آبادی، ۱۳۹۵: پانزده).

ترجمة الكتاب، حاشیه ترجمة الكتاب، مناظر اخص الخواص، انفاس الخواص، رساله سه رکنی، المغالطات العامه، غاية الغایات، تجلیه الفصوص، التسویه بین الافادة و القبول و شرح فصوص الحکم، تعدادی از آثار وی به فارسی و عربی است که پیرامون ابعاد مختلف فصوص الحکم یا به تاسی از آن نوشته شده است. تعداد آثار وی را ۱۸ تا ۲۳ اثر گفته‌اند که این آثار هم به لحاظ عرفانی و هم به لحاظ ادبی حائز اهمیت می‌باشند.

اله‌آبادی شرح خود بر فصوص الحکم را به نام شاه جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۷ هـ.ق) در ماه شوال ۱۰۴۱ هجری به انجام رسانیده است. وی شرح دیگری نیز بر فصوص الحکم به زبان عربی نوشته است که تجلیه الفصوص نام دارد. شرح فصوص الحکم او با نثری ساده و روان به زبان فارسی نگاشته شده و شیخ ضمن ذکر جزء جزء متن فصوص، به شرح زوایای مختلف نحوی و معنایی آن پرداخته است. توجه به صنایع مختلف لفظی و معنوی و نیز صور خیال از مشخصات ویژه سبک اوست و نثر وی تحت تأثیر نثر فارسی قرن یازدهم و نیز متأثر از ادبیات عرفانی این دوره است.

اگر چه تمام شروح منبعث از آثار عرفانی، همچون فصوص الحکم ابن عربی در زمره تحقیقات عرفانی قرار می‌گیرند؛ لیکن موضوعی که در طی این نوع از تحقیقات سواى ماهیت عرفانی آنها در اکثر اوقات مغفول مانده، نحوه بیان و سبک آموزشی این آثار است.

پژوهش در روش آموزشی و تعلیمی هر کدام از این آثار، ساختار و زنجیره آموزش آنها را در طی سالها و قرن‌های متمادی آشکار می‌سازد و این موضوعی است که در این پژوهش در خصوص شرح اله‌آبادی بر فصوص به عنوان یکی از سلسله شرح‌های مورد توجه فصوص‌الحکم بدان پرداخته شده است؛ باشد که مورد توجه قرار گیرد.

۱-۱- بیان مسئله

قطعا یکی از معیارهای برتری هر کدام از شرح‌های فصوص بر دیگر شروح، نحوه نگارش و تدریس آنها برای رساندن مفاهیم عمیق آن به شاگردان و طلاب است. شرح اله‌آبادی از جمله شرح‌های مؤخر بر فصوص است که شارح، پیش از آن شرح‌های مشهور و جامع دیگر را دیده و از نظر گذرانده است؛ بنابراین مؤلف سعی نموده ضمن رفع اشکالات شروح دیگر از روشهای نگارش و تدریس آنان نیز استفاده کند. در این مقاله جنبه‌های آموزشی مهم شرح فصوص اله‌آبادی مورد توجه قرار گرفته و برخی از ویژگی‌های آن با توجه به نظریات جدید علوم و فنون تدریس بررسی شده است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

از شرح اله‌آبادی ۹ نسخه خطی در ایران در کتابخانه‌های مجلس، ملی و رضوی موجود است که پیش از این تصحیح کاملی از آن صورت نگرفته و مقاله و پژوهشی نیز در مورد آن انجام نشده است. نویسنده این مقاله، تصحیح این شرح را در قالب رساله دکتری به انجام رسانیده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

بررسی سبک آموزشی و شیوهای تدریس در متون آموزشی کهن، موضوعی است که کمتر بدان پرداخته شده است و غالباً این متون از لحاظ محتوا و ساختار ادبی و بلاغی مورد توجه قرار گرفته‌اند. از این حیث، پژوهش در این زمینه می‌تواند اشراف پیشین بر فنون تدریس و اهمیت این موضوع نزد ایشان را آشکار سازد و سیر و تحول آموزش در این آثار را مشخص کند.

۲- بحث

در این مقاله موارد قابل توجه سبک آموزشی شرح فصوص الحکم اله‌آبادی در دو بخش مورد بررسی قرار می‌گیرند. در بخش اول مواردی بررسی می‌شوند که دانستن آنها پیش از شروع خواندن شرح فصوص برای دانش‌آموزان و طلاب مفید و در عین حال لازم است. می‌توان گفت به این بخش همراه با مواردی همچون آشنایی با مؤلف و پیشینه اثر و مواردی از این دست در مقدمه شرح باید توجه نمود.

در بخش دوم به روش‌ها و ابزار مورد استفاده اله‌آبادی برای تدریس فصوص پرداخته می‌شود. این قسمت که بخش اصلی این مقاله را تشکیل می‌دهد، میزان توجه شارح فصوص را به روش‌ها و فنون صحیح تدریس نشان می‌دهد.

۲-۱- بخش اول: مقدمات (آنچه پیش از خواندن شرح فصوص اله‌آبادی از لحاظ آموزشی باید دانست)

۲-۱-۱- روش تأویل متن از حیث دریافت نیت مؤلف

از منظر هرمنوتیک، تفاسیر قرآن در هر سطحی گویای برخورد مفسر یا مؤول با متن هستند. بنابراین هرکنش تفسیری به میزان تداخل فهم مفسر با متن، مقاصد مفسر را نیز بر متن تحمیل می‌کند. (محمدی کله سر، ۱۳۹۳: ۹۹)

در بخش بعد خواهیم گفت که اله‌آبادی به متن فصوص نگاه تحلیلی و نقادانه دارد؛ لیکن باید دریابیم این نوع نگاه به متن در جهت یافت آرای مؤلف فصوص الحکم، یعنی ابن عربی است یا شارح، دریافتهای خود را از متن، مد نظر دارد. اهمیت این موضوع از این جهت است که بدانیم آنچه خواننده این شرح در پایان بدان می‌رسد اندیشه‌های ابن عربی است یا یافته‌ها و نظریات اله‌آبادی. برای پاسخ به این پرسش، رویکرد هرمنوتیک کمک کننده است. هرمنوتیک را آیینی با سابقه و کهن گفته‌اند که ریشه در تقدس متن دارد. (احمدی، ۱۳۷۴: ۴۹۶) تلاش مومنان خصوصاً رهبران آنها برای پی بردن به تأویل و مفهوم کتاب مقدس، آغازگر راهی گشت برای تأویل هر متن ادبی. در نقد ادبی جدید، هرمنوتیک روشی است که مسئله فهم متن را بررسی می‌کند و در باب چگونگی فهم

خواننده از متن و تحلیل و تفسیر آن بحث می‌نماید (محمدی، ۱۳۸۴: ۱۰۸). این روش در طی دوران اعتلای خود، نظریه پردازان و منتقدان مختلفی به خود دیده است که از مشهورترین آنها می‌توان به سوندنبورگ، شلایر ماخر، آگوست بُک، گادامر و هرش اشاره کرد. بررسی شرح فصوص از دیدگاه هر کدام از این نظریه‌پردازان مجالی دیگر می‌طلبد؛ لیکن با توجه به این که منتقدان، هرمونیک را به دو دسته کلی زیر تقسیم کرده‌اند، در مورد وضعیت تأویل و تفسیرهای اله‌آبادی از فصوص‌الحکم از جهت این تقسیم بندی بحث خواهد شد.

۲-۱-۱-۱- تقسیم بندی کلی هرمونیک

دسته اول به هرمونیک‌های سنتی مشهورند که معتقد به «قطعیت نیت مؤلف» هستند. یعنی معتقدند معنی متن، توسط مؤلف وضع می‌شود و خوانندگان بعداً آنرا درک می‌کنند. این گروه، با اعتقاد به دست‌یابی به معنای نهایی و عدم نسبیّت اندیشه، تفکر خود را بنا نهاده‌اند. شلایر ماخر و ویلهلم دیلتای از بزرگترین هرمونیک‌های سنتی محسوب می‌شوند (محمدی، ۱۳۸۴: ۱۰۸).

دسته دوم که به هرمونیک‌های جدید مشهورند از عدم قطعیت متن صحبت می‌کنند. به نظر ایشان معنی متن ثابت نیست و هر کس نیت مؤلف را به گونه‌ای می‌فهمد. از بین این گروه نیز می‌توان به نظریه‌پردازانی چون گادامر و آیزر اشاره کرد (محمدی، ۱۳۸۴: ۱۰۸). شواهد نشان می‌دهد شرح اله‌آبادی بر فصوص‌الحکم از جمله شرح‌هایی است که در رویکرد دسته اول قرار می‌گیرد؛ یعنی اگرچه اله‌آبادی نگاه انتقادی و تحلیلی به متن دارد؛ لیکن تمام تلاش‌های وی در جهت یافتن نیت مؤلف فصوص است. اله‌آبادی شارحی نقاد است؛ اما نه نقد کننده ابن عربی، بلکه نقد کننده شارحان و نظریه‌پردازان دیگر فصوص. آنچه که وی در رد و قبول مسئله‌ای بیان کرده، در اختلاف و اتفاق وی با دیگر شراح است در نیت اصلی اقوال ابن عربی. مثلاً در دو مورد با قیصری از شراح بزرگ فصوص‌الحکم مخالفت می‌کند. چنان که می‌گوید:

- و بعضی شراح در این جا رمزی بیان کرده‌اند که از روی عبارت دور است بنابراین ترک کردم. *إِنْ رَغِبْتَ إِلَيْهِ فَارْجِعْ إِلَيَّ* شرح القیصری^۱ (اله آبادی، بی تا: ۸۲ الف).

- چنان که قیصری در این جا غلط کرده است چنان که اشعاری به غلط او خواهیم کرد، ان شاء الله تعالی (اله آبادی، بی تا: ۲۲۰ الف).
همچنین شواهد دیگر در خلال شرح وی نشان می‌دهد که او به دنبال مقصود شیخ است؛ چنان که می‌گوید:

- پس مقصود شیخ -قدس سره- آن است که در اجرام نیره بعد حسی صغر می‌بخشد نه سواد و زرق و غیر آن از الوان که اجرام مذکور بر آن نباشند در واقع (اله آبادی، بی تا: ۱۸۷ ب).

حساسیت اله آبادی برای یافتن مقصود ابن عربی تا آنجاست که تحلیل‌های صرفی و نحوی عبارات را نیز از دیدگاه او بررسی می‌کند؛ چنان که به این موضوع چندین بار اشاره کرده است:

- و «مِنْ» در «مِنْ بَعْضِ قُوَى تِلْكَ الصُّورَةِ^۲» زائده است بر مذهب کوفیان که شیخ مایل است به ایشان (اله آبادی، بی تا: ۱۸۷ ب).

شواهدی که ذکر شد و بسیاری دیگر از شواهد، نشان دهنده این موضوع است که اله آبادی همچون بسیاری دیگر از شارحان فصوص به دنبال نیت و مقصود ابن عربی بوده است و آنچه خوانندگان شرح وی در می‌یابند، مقصود ابن عربی است به زعم شارح فصوص. بنابراین روش اله آبادی در تأویل متن از دیدگاه هر مونتیک‌ها روش سنتی است.

۲-۱-۲- رویکرد اکتشافی

نظریه پردازان یادگیری اکتشافی در تدریس، معتقد به یادگیری در حین آموزش هستند. جروم اس برونر معتقد است مطالب درسی را نباید مستقیم در اختیار یادگیرندگان قرار داد، بلکه باید آنها را با مسئله روبرو ساخت تا خودشان به کشف روابط میان امور و راه حل مسائل بپردازند (نوروزی، احمدزاده، عزت خواه، ۱۳۷۷: ۶۰).

تعبیر نجیب مایل در مقدمه شرح خوارزمی از فصوص الحکم به «برزخ البرازخ» تعبیری صحیح و منصفانه است. در حقیقت این ابن عربی است که از رویکرد اکتشافی در تدریس استفاده کرده است و همین رویکرد است که باعث گردیده شارحان زیادی به فراخور دانش خود به زور آزمایی در شرح فصوص پردازند و سعی در کشف مسائل بغرنج آن نمایند. در قسمت قبلی گفتیم که اله آبادی و بسیاری از شارحان فصوص الحکم به طریقه هرمونیتیک‌های سنتی سعی در کشف مقاصد ابن عربی کرده‌اند؛ اما سوال اینجاست که آیا به راستی مقصود ابن عربی از خلق این اثر به شیوه اکتشافی و موهوم، رسیدن به افکار خود اوست یا آن که وی خواهان به کارگیری اذهان دیگران برای نیل به اهداف جدید در اعصار مختلف نیز بوده است؛ چنان که به نظر هرش «مراد از معتبر بودن تفسیر، لزوماً منطبق بودن آن با نیت مؤلف نیست بلکه همخوانی آن با شواهد و مدارک است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۸۲).

۲-۱-۳- توجه به اصول و فرضیه‌ها در حل مسائل

اثبات و حل هر مسئله، نیازمند عواملی است که درستی این عوامل، پیش از این بر حل کننده مسئله ثابت گردیده است. مثلاً در حل مسائل هندسی از قضیه فیثاغورس به عنوان یک قضیه اثبات شده که نیاز به اثبات مجدد ندارد، استفاده می‌گردد. در بقیه علوم نیز به همین روش، مسائل حل می‌گردد و همیشه عوامل صحیح مورد توافق در نزد عالمان یک رشته وجود دارند. برخی از این عوامل، همچون قضیه فیثاغورس، نظریات از پیش ثابت شده هستند و برخی دیگر را علی‌رغم عدم اثباتشان، عالمان پذیرفته‌اند. دسته اخیر را به اصول می‌شناسند. نرسیدن دو خط موازی به همدیگر در ریاضیات و محال بودن اجتماع نقیضین در منطق از این قسم است. در علوم اسلامی از آیات قرآن به عنوان اصل‌های پذیرفته شده برای اثبات دیگر مسائل استفاده می‌شود و اشاره به نص صریح قرآن، مرسوم است. از دیگر عواملی که علمای اسلامی برای حل مسائل، بسیار بدان استناد می‌کنند، احادیث و روایاتند. همه علمای اسلامی آیات قرآن را به عنوان اصول قبول دارند، اگر چه در تفسیر آیات با هم اختلافاتی دارند؛ اما در مورد احادیث و روایات کار قدری دشوار

است. نخست به دلیل اثبات صحیح بودن حدیث و اعتبار آن و دوم، تفسیری که مفسران مختلف از آن حدیث می‌کنند.

در فصوص الحکم و همچنین در شروح آن بسیار از آیات و احادیث استفاده شده است. اله‌آبادی به شیوه ابن عربی و بسیاری دیگر از شارحان فصوص در اثبات مسائل از احادیث نبوی و اقوال ائمه و خلفای اسلامی استفاده کرده و برخی از این اقوال را به عنوان اصولی قابل قبول پذیرفته و شرح خود را به استناد آن اقوال پیش برده و بسط داده است. مشکل اینجاست که برخی از احادیث و اقوال مورد استناد ابن عربی و به تبع آن اله‌آبادی نزد فرق مختلف اسلامی از جهت اعتبار و سندیت و یا تفسیر مورد توافق نیست؛ قاعدتاً خوانندگان برخی مذاهب و فرق اسلامی - علی‌الخصوص شیعیان - در قبول برخی مسائل مردّد می‌شوند و این موضوع باعث می‌گردد در فهم مطالب زنجیره‌وار فصوص الحکم دچار مشکل شوند. متأسفانه این شبهه‌ها تا آن جا پیش رفته که برخی افراطیون کار از حد گذرانده‌اند و اختلاف آنها با ابن عربی تبدیل به خصومت شده است. یک مورد از این احادیث مورد اختلاف حدیث ابار خرماس است که در شرح اله‌آبادی بدین گونه آمده است:

- می‌گویند که سالی حضرت قبله گاهی رسالت پناهی مردم را منع کردند که تأبیر نخل نکنند که بی تأبیر، ثمر خواهد داد، پس ثمر نداد در آن سال، پس گفت - علیه السلام - : « أَنْتُمْ أَحَقُّ وَ اغْلَمُّ فَيُّ بِأَمْرِ دُنْيَاكُمْ ۳ »، پس خود فضیلت ثابت کرد آن جماعت را (اله‌آبادی، بی تا: ۶۶ الف).

این حدیث از احادیث بسیار مورد مناقشه شیعه و سنی است که در مورد آن بسیار گفته‌اند از جمله علی نصیری در مجله اندیشه نوین دینی در مقاله‌ای با عنوان «نقد شبهه راهیافت خطا در آموزه های نبوی با تأکید بر روایت تلقیح خرما» بدین موضوع به صورت مفصل پرداخته است (نصیری، ۱۳۹۱: ۲۰-۹).

از اقوال مورد اختلاف دیگر می‌توان به ماجرای خلیفه دوم و ساریه نهاوند اشاره کرد؛ چنان که در شرح آمده است:

- و خلیفه ثانی -رضی الله عنه- از مدینه، ساریه نهاوند را دید (اله‌آبادی، بی تا: ۲۸۲ الف).

در خصوص شخص خلیفه دوم، آن قدر در بین شیعیان تبلیغات سوء شده است که بسیاری با تردید به شخصیت او می‌نگرند؛ چه رسد به آن که در داستان ساریه، موضوعی ماورائی به وی نسبت داده شود و از قول او استنتاج‌هایی نیز صورت گیرد. توجه به این نکته حائز اهمیت است که استفاده از اقوال خلفا و عایشه در *فصوص‌الحکم* و نیز شرح اله‌آبادی ربطی به حبّ و بغض ندارد، چرا که ابن عربی و اله‌آبادی ارادت خاصی به ائمه اطهار داشته‌اند؛ چنان که بسیاری در اثبات شیعه بودن شیخ اکبر کوشش نموده‌اند. همچنین اله‌آبادی علی علیه السلام را در شرحش، شاهراه طریق هدایت و امام صادق را عارف و اثنی، خطاب کرده است.

بنابراین خواننده شرح فصوص اله‌آبادی باید قدری از اعتقادات شارح آگاه باشد. همچنین شاگرد این مکتب می‌بایست ظرفیت شنیدن مطلبی از مخالفین عقاید خود و یا مخالف با اعتقاداتش را داشته باشد و گرنه ممکن است در میانه راه درس را رها کند. در این جا اهمیت وجود استادی توانمند و آگاه که صحیح و غلط مطالب را به شاگرد گوشزد کند و او را در ابهام‌ها دستگیری نماید معلوم می‌گردد.

۲-۱-۴- ویژگی‌های سطح فکری و محتوایی

دانستن سطح فکری و محتوایی هر اثر برای خواننده آن اثر مفید و چه بسا لازم است. اهمیت این موضوع از این جهت است که خواننده با فضای ذهنی مؤلف آشنا شده و خواهد دانست که خط سیر افکار مؤلف، وی را تا پایان به کجا خواهد رساند. تقریباً تمامی تألیفات اله‌آبادی تحت تأثیر *فصوص‌الحکم* محیی الدین ابن عربی است و بالتبع، خط فکری وی نیز متأثر از آن و در حقیقت متأثر از نظریه وحدت وجود ابن عربی است. این موضوع را می‌توان از جای جای کتب اله‌آبادی مشاهده نمود. در زیر، نمونه‌ای از شرح فصوص وی که خط فکری او را حول وحدت وجود نشان می‌دهد، می‌آید:

- پس راه تویی و حق تویی؛ سالک تویی و مسلوک فی تویی و مسلوک الیه تویی (اله‌آبادی، بی‌تا: ۲۰۲ ب).

۲-۲- بخش دوم: رعایت شیوه‌های صحیح تدریس در شرح فصوص الحکم اله‌آبادی

در این بخش میزان توجه شارح فصوص به روش‌های صحیح تدریس بر اساس ۷ شاخصه از روش‌ها و فنون تدریس امروزی مورد بررسی قرار گرفته است.

۲-۲-۱- توجه به دانسته‌های قبلی طلب و فراگیران (پیش‌نیازها)

هر معلم برای شروع آموختن یک مطلب جدید به دانش آموزان، باید بداند که آنها در چه سطح علمی هستند و حداقل‌های آشنایی آنها نسبت به مسائلی که قرار است مطرح شود تا چه اندازه است. این موضوع باعث می‌گردد که وی از استفاده مطالب نامأنوس برای دانش آموزان جلوگیری کند و مطالب خود را به شکلی مطرح نماید که با آموخته‌های قبلی ایشان در ارتباط باشد. امروزه معلمان برای شروع یک فرایند یادگیری از دانش آموزان آزمون تعیین سطح می‌گیرند یا حداقل با پرسش، نسبت به آموخته‌های ایشان اطلاع پیدا می‌کنند. مدرسان علوم و فنون تدریس این بخش از تدریس را در مدل عمومی تدریس در فعالیت‌های قبل از تدریس تعریف کرده‌اند. (نوروزی، آقازاده، عزت خواه، ۱۳۷۷: ۳۳) در تدریس علوم دینی، استاد با توجه به شناخت به دانش طلبه‌ها اجازه حضور در محضر کلاس را به ایشان می‌دهد؛ بنابراین هنگامی که قرار است کتابی همچون شرح فصوص اله‌آبادی تدریس شود، استاد به حداقل‌های معلومات طلب برای فهم کتاب توجه دارد. در این میان نحوه نگارش کتاب نیز اهمیت دارد. می‌توان گفت مؤلفی در ارائه مفاهیم موفق است که مطالب را با ساده‌ترین عوامل در دسترس و کمترین دشواری و ساده‌ترین روش بیان کند. این موضوع باعث می‌گردد که دامنه حضور فراگیران در محضر آن کتاب گسترش یابد. محب‌الله از آن دست مؤلفینی است که سعی نموده با بهره‌گیری از ساده‌ترین عوامل و کارآمدترین روش‌ها بیشترین شاگرد را به خود جذب کند. می‌توان گفت حداقل معلومات و پیش‌نیازهایی که یک شاگرد مکتب شرح فصوص اله‌آبادی باید داشته باشد به قرار زیر است:

۱- آشنایی به زبان فارسی: توجه به این نکته حائز اهمیت است که اله آبادی خود هندو بوده و شاگردان وی نیز قاعدتاً اغلب هندو بوده‌اند، بنابراین اشراف به زبان فارسی که زبان علمی آن زمان بوده مهم‌ترین و اولین توانایی است که یک شاگرد باید داشته باشد. در خصوص نثر اله آبادی در قسمت بعدی توضیح داده خواهد شد.

۲- آشنایی با صرف و نحو عربی: تقریباً در بیشتر قطعه شرح‌های اله آبادی از فصوص، از تحلیل‌های صرفی و نحوی استفاده شده است. باید دانست که تحلیل‌های صرفی اله آبادی در سطح بالا و پیچیده نیست، بنابراین آشنایی اندک در این زمینه برای فهم تحلیل‌های صرفی و نحوی وی کافی است. از آن جا که اولین کتاب‌هایی که طلبان علوم دینی فرا می‌گیرند در زمینه صرف و نحو عربی است، قاعدتاً در این زمینه با مشکلی روبرو نخواهند شد. در زیر نمونه‌ای از این تحلیل‌ها می‌آید:

ق ۴ فَاصلُ الكونِ التثليثُ و لهذا كانت حِكْمَةُ صالحِ التي اظهرها اللهُ في تأخيرِ اخذِ قومِه ثلثه ايامٍ و عداً غيرَ مكذوبٍ^۵ ل «فی تأخیر اخذ قومه» خبر کانت است و «وعدا غیر مکذوب» خبر دیگر یا اول متعلق باشد به «کانت» و ثانی خبر آن (اله آبادی، بی‌تا: ۲۲۳ الف).

۳- آشنایی با قرآن و حدیث: مقصود از آشنایی با قرآن و حدیث، آشنایی در سطح بالای آن یعنی تفسیر قرآن و علم رجال و حدیث نیست، بلکه آشنایی در حد معمول و مقدماتی و در حد یک مسلمان معتقد می‌تواند نیاز شاگرد را به فهم مفاهیم شرح مرتفع کند و البته بیش از این را خود شارح توضیح داده و همچنین حضور استاد در تکمیل مفاهیم نافع است.

به جز مواردی که ذکر شد دانستن علومی همچون منطق، کلام، ریاضیات و عرفان در فهم شرح فصوص، یاری رسان است؛ اما نمی‌توان گفت هر کدام از این علوم شرط لازم برای یادگیری است. داشتن استادی مسلط و خوب می‌تواند برای شاگرد کافی باشد و در محضر وی ابهام و پیچیدگی‌های شرح را سهل گرداند. بنابراین، حقیقت این است که اله آبادی شرحی بر یکی از مشهورترین و عالمانه‌ترین کتب عرفان اسلامی یعنی فصوص

الحکم ابن عربی نوشته که این کتاب را برای شاگردان مبتدی قابل فهم و سهل کرده است و این شرح مانند برخی شروح آن قدر سخت و دشوار نیست که خود نیاز به شرح مجدد داشته باشد. به نوعی می‌توان گفت شرح اله‌آبادی به زبان امروزی کتاب راهنمای معلم فصوص الحکم برای استاد و خودآموز و حل المسائل برای شاگرد است.

۲-۲-۲- نثر ساده (زبان علمی)

شمیسا در سبک شناسی نثر رابطه نزدیک ایران با هند و رواج کامل زبان فارسی در آن دیار و پیدایش جرایانات مهم ادبی و تألیف کتب متعدد را از نکات قابل توجه نثر دوره صفویه می‌داند. او معتقد است زبان در این دوره کاملاً عوض شده و زبان قدیم از بین رفته و زبان نثر این دوره عامیانه و مبتنی بر زبان رایج مردم است و انحطاط ادبی در این دوره از دوره تیموری هم بدتر است. وی نثر این دوره را به نثر ساده، نثر مصنوع و نثر بین بین تقسیم می‌کند و در توضیح نثر ساده می‌گوید: «مراد از نثر ساده در این دوره نثر مرسله نیست که امثال بلعمی می‌نوشته‌اند. در نثر ساده این دوره لغات و ترکیبات عربی و اشاره به آیات و احادیث و در آمیختگی شعر و نثر کم نیست» (شمیسا: ۱۳۷۶: ۲۱۵).

می‌توان گفت نثر اله‌آبادی در شرح فصوص الحکم در همین دسته قرار دارد و اگر کلام وی در محدود جاهایی دیریاب و ثقیل است، این ثقل ماحصل معنی و مفهوم عبارات سنگین فصوص است و نه نثر وی؛ چرا که مقصود او از شرح، آسانی کلام فصوص است تا حد امکان و نه بغرنج تر کردن آن؛ مضاف بر آن که محتوای مطالب علمی، اقتضا می‌کند که عامل ارتباط با خواننده، یعنی زبان، تا حد امکان ساده و سهل باشد. همچنین توجه به این نکته حائز اهمیت است که در دوره‌ای زبان فارسی، زبان علمی مردمان هندو بوده است و زبان مادرزادی اله‌آبادی فارسی نیست و قطعاً نمی‌توان بلاغتی در حد فارسی زبانان از آن انتظار داشت، همان گونه که همه آثار عربی فارسی زبانان، بلاغت آثار فاخر اعراب را ندارند. نکته دیگر آن که غالب مخاطبین آثار اله‌آبادی همچون خود وی فارسی‌زاده نبوده‌اند، لذا لازم است که نثر وی تا حد امکان ساده و قابل فهم برای خواننده و طلبه هندی باشد. ذبیح‌الله صفا در خصوص نثر نویسان هندی می‌گوید: «به طور کلی باید دانست

که روش انشای پارسی گویان مذکور در تألیفاتی که از آنان داریم ساده نویسی و توجه به نثر مرسل بوده است» (۱۳۸۷: ۴۸۹). می‌توان گفت تنها دشواری نثر اله‌آبادی در برخی لغات مهجور و دور از ذهن است که غالب آنها ریشه عربی دارند. البته شاید همین لغات که برای خواننده امروزی دشوار است در زمان اله‌آبادی در نثر علمی آن دوره مرسوم بوده باشد. بنابراین نمی‌توان به طور قطع استفاده از این لغات را ملاک دشواری متن قلمداد کرد. در زیر دو نمونه از این گونه واژگان مهجور در نثر اله‌آبادی آمده است:

- و تسخن آن از قوت به سوی فعل حرکت آن آب است و عدم خروج سکون (اله‌آبادی، بی‌تا: ۱۸۸ ب).

- همچنین فرس که نام یک چیزی باشد که تحیز و قبول و صاهلیت و غیر آن به وی قائم باشند (اله‌آبادی، بی‌تا: ۲۴۱ الف).

۲-۲-۳- بیان کلیات در ابتدای هر فصّ و ارتباط با فصّ قبلی (هرم ساخت شناسی)

اله‌آبادی برای آن که ذهن خواننده را در ابتدای هر فصّ آماده‌ی فراگیری مطالب آن فصّ کند، کلیات آنچه را که قرار است بدان پرداخته شود در مقدمه‌ای مجمل در ابتدای فصّ ذکر می‌کند. این سبک از یاددهی را در کتب آموزشی امروزی بسیار دیده‌ایم، چنان که اهداف یادگیری فصل و سولاتی که قرار است در پایان هر فصل به جواب آن رسیده شود، در ابتدای آن فصل عنوان‌گونه ذکر می‌گردد. مدرّسان تدریس به این موضوع را در کتب خود اشاره کرده‌اند و معتقدند هر فصل باید با ذکر اهداف تدریس و مقدمه آغاز گردد. شایانفر در خصوص مقدمه می‌گوید: «مقدمه هر فصل شامل توضیحاتی در زمینه جایگاه فصل حاضر در ارتباط با فصول دیگر و مروری بر تاریخچه موضوع و روند تکامل آن و چشم اندازی کلی در زمینه موضوع هر یک از زیر فصل‌هاست» (شایانفر، سادات حسینی، صنعتی نجار، مهری، ۱۳۸۸: ۱۱) این شکل و ترتیب از یاددهی در جهت روش تدریسی است که مدرّسان فنون تدریس به هرم ساخت شناسی از آن تعبیر کرده‌اند. در این هرم، کلیات مفاهیم در رأس و جزئیات در قسمت‌های پایین‌تر قرار می‌گیرند.

عباراتی که در مطالب آغازین شرح هر فصّ از شرح فصوص الحکم اله آبادی آمده، موجب ارتباط و پیوند ظریف هر فصّ با فصّ قبلی شده است؛ از آنجا که متون کهن به دلیل محدودیت‌های کاغذ و صنعت چاپ، پی در پی و بدون هیچ فاصله و پاراگراف بندی بین فصل‌ها نوشته می‌شده است، اله آبادی با ذکر یک جمله، ضمن اختتام فصّ قبلی، فصّ جدید را آغاز و دورنمایی از آن بیان می‌کند. تمام مطالبی که در فصّ جدید می‌آید تکمیل کننده هاله ذهنی از مفهوم رأس هرم است. در زیر نمونه‌ای از مطالب آغازین شرح فصّ ابراهیمی می‌آید:

- و هرگاه فارغ شد از حکمت سبوحیه و قدوسیة که مُشعر تنزیه بوده شروع کرد در حکمت مهیمیه که مورث تشبیه باشد؛ چه، عشق حاکم است و ناطق که عاشق، بی معشوق، معدوم مطلق شود؛ از این جا گفت خلیل الله -صلوات الله علی نبینا و علیه-: «انی لَأَحِبُّ الْآفِلینَ» (اله آبادی، بی تا: ۱۲۳ الف).

۲-۲-۴- ساختار شرح‌های عبارات منتخب فصوص الحکم

وجود ساختار یکپارچه، منظم و منسجم در هر اثر، مخصوصاً تألیفات آموزشی، موجب سهولت خوانش و فهم بهتر آن اثر می‌شود. این موضوع در آثار کهن با توجه به نگارش پشت سرهم و بلافاصله و بدون بند و پاراگراف -به دلیل محدودیت‌های طبع و کمبود و گرانی کاغذ- اهمیت بیشتری می‌یابد. در تمامی نسخه‌های خطی شرح اله آبادی همچون اغلب قریب به اتفاق نسخ خطی، هیچ فاصله‌ای در شروع یک جمله از جمله قبلی و یک بند از بند پیشین آن وجود ندارد و حتی بین فصول بیست و هفت گانه آن نیز کلمه‌ای فاصله نیفتاده است و تنها علامت شروع هر فصل عنوان آن است که در برخی از نسخ، درشت‌تر تحریر یافته و یا به سنگرف نگارش شده است. بنابراین این محدودیت‌های نگارشی شارح فصوص را بر آن داشته تا به مدد ساختاری نظام مند، خواننده را از این حجم عظیم کلمات متسلسل، منتفع کند.

از لحاظ ساختاری روش کار اله آبادی در شرح فصوص بدین گونه است که وی عبارتی، جمله‌ای یا جملاتی از متن فصوص الحکم را ابتدا ذکر می‌کند و سپس به شرح آن

می‌پردازد. جملات یا عبارات فصوص میان دو علامت اختصاری «ق» و «ل» به ترتیب به معنی قال (گفت) و اقول (می‌گویم) قرار می‌گیرد.

به طور کلی مواردی که شارح در شرح هر متن انتخابی از فصوص، بدان می‌پردازد شامل موارد زیر است:

- توضیح در مورد جایگاه و مرتبه قول از لحاظ محل قرار گیری در محور همنشینی کلام.
- تحلیل‌های صرفی و نحوی.
- معنای تحت اللفظی.
- شرح و بسط معنی.
- ذکر استدلال‌ها
- ذکر نسخه بدل‌ها و توضیح در مورد آنها.
- ذکر احتمالات.
- ذکر سایر اقوال و آرا.
- ذکر شواهد.
- آیات و روایات.
- ذکر اشعار.
- نتیجه گیری کلی.

از لحاظ ترتیب قرار گیری این موارد، غالباً جایگاه قول در محور همنشینی (اگر نیاز به بیان باشد) در ابتدا ذکر می‌گردد و سپس تحلیل‌های صرف و نحوی می‌آید و معنای جملات و شرح در مکان بعدی قرار دارند و شواهدی همچون آیات و روایات و اشعار، نسخه بدل‌ها و معنی آنها، احتمالات، استدلال‌ها، ذکر سایر آرا، و نتیجه گیری در مراحل بعدی قرار می‌گیرند؛ اما گاه این ترتیب‌ها به هم می‌ریزد و شارح به فراخور اهمیت موضوع، تقدم و تأخر آنها را دگرگون می‌کند یا برخی از موارد را حذف می‌کند. در هر صورت معنای عبارات جزء مواردی است که هیچگاه حذف نمی‌گردد.

توضیحات شارح در مورد یک قول، گاه به خطی ختم می‌شود و گاهی یک صفحه یا بیشتر را شامل می‌گردد. قصد شارح رساندن و فهم کلام شیخ است که اگر در خطی فهم شود، بدان قناعت می‌کند و اگر نیاز به توضیح بیشتر داشته باشد، بیشتر بدان می‌پردازد. در زیر به نمونه‌ای از ساختار شرح وی بسنده می‌کنیم. جهت تمایز هر کدام از اجزای ساختار، آنها را به خطی متفاوت در زیر آن مشخص کرده‌ایم.

- **ق وَ كَانَتْ الْمِدَّةُ لَهُ فِي ذَلِكَ سِتَّةَ أَشْهُرٍ ثُمَّ جَاءَهُ الْمَلِكُ لَ** این تتمه قول صدیقه

است -رضی الله عنها- یعنی بوده است مدت وحی در خواب شش ماه پستر آمد

بر رسول خدا صلی الله علیه و سلم فرشته یعنی جبرئیل امین و در بعضی نسخه

«الوحي على لسان الملك» واقع است یعنی آمد وحی الهی بر زبان جبرئیل علیه

السلام (اله آبادی، بی تا: ۱۸۰ الف).

ساختار: جایگاه قول در محور همنشینی کلام، معنی و شرح مختصر، ذکر نسخه بدل و

معنی آن.

۲-۲-۵- شرح مرحله به مرحله از ساده به مشکل و تقطیعات کوچک

شرح جزء به جزء و رسیدن به نتیجه کلی و تشریح مسائل از ساده به مشکل، از روش‌های تدریسی است که بیشتر معلمان از آن استفاده می‌کنند. در این روش حواشی یک مسئله بیان می‌شود و مسائل پیرامون آن تشریح می‌گردد تا از ماحصل آنها نتیجه‌گیری کلی به دست آید. همین روش را اله آبادی در شرح فصوص به کار برده است و هر قطعه از فصوص الحکم را آن قدر تشریح کرده تا مجموع شرح قطعات، منتج به نتایج نهایی در هر فصّ گردد. البته همین روش را مؤلف فصوص الحکم، محیی الدین ابن عربی دارد، فقط قدری سربسته‌تر و در لفافه؛ یعنی هر قطعه از متن فصوص، قطعه‌ای از پازلی است که مجموع این قطعات، صورت و نتیجه کلی را نمایش می‌دهد. حال هر کدام از این قطعات خود صورتی دارند که شارحان برای یافتن آن صورت، این قطعات را به قطعات کوچک‌تر تقسیم کرده‌اند. برای درک بهتر می‌توان گفت شارحان فصوص برای وضوح

قاب تصویر فصوص الحکم، نمایشگرهایی با تعداد پیکسل‌های بیشتر ساخته‌اند و هر کدام سعی کرده‌اند که وضوح و کیفیت بیشتری را به نمایش گذارند.

از ویژگی‌های بسیار مهم شرح اله آبادی، انتخاب قطعه‌های کوتاه و کوچک و کوتاه از متن فصوص الحکم در هر مرحله از شرح است. کوتاه‌ترین متن انتخابی وی برای شرح محدود به یک کلمه است مانند:

- **ق محمد ل** عطف بیان است مر ممد را؛ یعنی آن ممد، محمد عربی مکی هاشمی است و آن محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف است (اله آبادی، بی تا: ۹ ب).

و بلندترین متن انتخابی وی در حدود چهار سطر است؛ لیکن می‌توان گفت به طور میانگین طول قطعات انتخابی وی برای شرح در حدود یک سطر است. این یعنی آموزش گام به گام و شمرده شمرده به دانش آموز و طلبه علوم دینی. این روش از یاددهی بسیار وقت گیر و زمان بر است از این رو کمتر شارحی از فصوص را می‌یابیم که بدین طریق آموزش داده باشد. مقایسه نحوه انتخاب تقطیعات از فصوص الحکم بین دو شرح دیگر از فصوص، برای درک بهتر موضوع کمک کننده است. فص ذکر یاوی در شرح فصوص الحکم خواجه محمد پارسا به ۱۷ قطعه و در شرح خوارزمی به ۳۴ قطعه تقسیم شده است. این در حالی است که اله آبادی این فص را به ۴۹ قطعه تقسیم کرده است.

۲-۲-۶- تکرار مفاهیم (قانون تمرین)

مدرسان علوم و فنون تدریس معتقدند «برای تثبیت پیوند حاصل بین محرک و پاسخ، لازم است یادگیری تکرار گردد تا این پیوند تقویت شود» (نوروزی، احمدزاده، عزت خواه، ۱۳۷۷: ۴۲). از خصوصیات دیگر شرح اله آبادی یاددهی به شاگردان بر اثر تکرار و تکرار است. محب اله از آن دست معلمانی است که برای یادگیری شاگردان در تکرار مطالب حساسیت به خرج نمی‌دهد. او آن قدر یک مطلب را تکرار می‌کند تا ملکه ذهن خواننده شود. در شرح وی جملاتی از قبیل «شرح این مطلب گذشت» و «واضح است» بسیار نادر است و همواره به دنبال بهانه‌ای برای تکرار و باز تدریس یک مطلب است. تکرار

یک مطلب ممکن است در ذیل شرح یک قول کوچک از فصوص اتفاق بیفتد یا در چند جای فصی از فصوص و یا در فصوص مختلف. گویی معلمی در جلسه‌ای از کلاس درس، چند بار یک مطلب را تکرار کند یا آن که در جلسه بعدی مطلب را مرور کند و یا در جلسات آتی به فراخور موضوع درس، اشاره‌ای به مطالب گذشته داشته باشد. در زیر نمونه‌ای از این تکرار در ذیل یک قول از متن فصوص می‌آید:

- یعنی مستور است و پوشیده از موسی علم چیزی که سوال کردم که حق تعالی باشد؛ چه، سوال صحیح است و جواب منطبق نه؛ چه، متصور نیست که حق تعالی معلوم شود به کنه پس خود فرعون می‌دید که موسی پیغامبر است و عارف و بر مردم دیوانه او را دیوانه می‌خواند؛ چه، سوال صحیح بود و جواب موسی منطبق بر سوال نبود؛ چه، مستور باشد از موسی و از هر کسی علم چیزی که سوال کرده بود فرعون؛ چه، سوال صحیح باشد تا آخر چنان که می‌شنوی (اله‌آبادی، بی تا: ۴۱۲ الف).

۲-۲-۷- تفکر استدلالی و نقادانه

«استدلال عبارت است از بازآرایی و دستکاری یک سلسله اطلاعات در حافظه دراز مدت و اطلاعاتی که در آن لحظه کسب می‌گردد و تنظیم و تألیف آنها برای رسیدن به یک قضیه مجهول که می‌تواند پاسخ مسأله باشد و اصطلاحاً این نحوه تفکر را Reasoning یا استدلالی می‌گویند» (نوروزی، احمدزاده، عزت خواه، ۱۳۷۷: ۴۲).

شرح اله‌آبادی بر فصوص از جمله شرح‌هایی است که ضمن سهل کردن فصوص الحکم ابن عربی و قابل فهم کردن آن برای طالبان علم، نگاه انتقادی و تحلیلی نیز به متن دارد. این شرح از آن دست شرح‌هایی نیست که صرفاً استنتاج‌های دیگران را از فصوص الحکم انعکاس دهند، بلکه شارح، ضمن بیان استنتاج‌های گذشتگان، نتیجه‌گیری‌های خود را نیز بیان می‌کند و در بیان آرای خود استقلال رأی و اجتهاد دارد. او گاه نظری را تأیید می‌کند گاه با دیده اغماض به آن می‌نگرد و گاه به طور کلی آن را رد می‌کند. در عین حال هیچ احتمالی از نظر شارح دور نیست و احتمالات متفاوت را به طرق مختلف بیان می‌کند. او به خوانندگان اجازه می‌دهد در مورد اقوال و آرای دیگران و هرگونه احتمالی

تأمل کنند و نظریات مختلف را با هم قیاس نمایند. میزان پرداختن اله آبادی به احتمالات، از جمله توجه وی به نسخه بدل‌ها، اعراب و انشای لغات، آراء و اقوال دیگران و نیز برداشت‌های مستقیم شخصی او از جملات فصوص، نشان از باریک بینی و تدقیق شگرف و نگاه نقادانه وی به فصوص الحکم و شرح‌های پیشین دارد. در زیر نمونه‌هایی از شرح اله آبادی که هر کدام قسمی از پرداختن وی به احتمالات و نگاه استدلالی او به متن را نشان می‌دهد، آورده شده است:

- «تعلم» به سکون باشد به ضرورت شعر و در بعضی نسخه «فاعلم» است به جای «تعلم» و نسخه «تعلم» جید است (اله آبادی، بی تا: ۲۸۷ الف).
- و تواند بود که بگویی که هر چه می‌دید در حال نوم، پس آن از قبیله صور بیداری بود که هر دو چیز از عالم خیالند (اله آبادی، بی تا: ۱۸۰ الف).
- و شاید در بعضی نسخه «نسل» است به جای «نسلد» یعنی سست می‌کنیم بند حجب (اله آبادی، بی تا: ۳۶۰ الف).
- و بعضی مردم مالک را از ملک به معنی قوت گرفته‌اند و این صواب نیست چه حکمت ملکیه گذشت در فصّ لوطی و نیز مشتق از ملک، ملیک است نه مالک که مالک از ملک است نه از ملک (اله آبادی، بی تا: ۳۴۹ الف).

۳- نتیجه‌گیری

- با بررسی‌هایی که به عمل آمد چنین نتیجه می‌گیریم که:
۱. از مجموع مواردی که در خصوص روش‌های تدریس و یاددهی در شرح فصوص الحکم اله آبادی مطرح شد، نتیجه می‌گیریم که مؤلف این اثر به اصول و روش‌های تدریس واقف بوده و تمام کوشش خود را در تدوین یک کتاب آموزشی مناسب و با ساختاری منسجم، ضمن رفع اشکالات قبلی در نحوه تدریس و آموزش فصوص الحکم، نموده است.
  ۲. اگر چه نگاه اله آبادی و چه بسا اکثر شارحان فصوص به این اثر، نگاهی منتقدانه است؛ لیکن سعی همه آنها کشف و ارائه تبت ابن عربی است. در نتیجه، همه باریک‌بینی آنها

در صرف و نحو، اعراب و انشای عبارات، نسخه بدل‌ها، احتمالات، برداشت‌های متفاوت از اقوال و نحوه استفاده از علوم و نتیجتاً اتفاق و اختلاف آنها، در جهت نیل به نیات مؤلف فصوص‌الحکم است.

۳. نحوه آغاز هر فصّ در شرح اله‌آبادی که حکم یک فصل را دارد، نشان می‌دهد که علی‌رغم محدودیت‌های طبع کتب در زمان‌های گذشته و نگارش پیوسته متون بدون رعایت پارگراف‌بندی و فصل‌بندی به سبک امروزی، شارح سعی نموده است فصل‌ها را به ظرافت خاتمه دهد و در عین حال با مقدمه‌ای مجمل به هم پیوندد و انسجام طولی بین مطالب فصوص‌الحکم را برای خواننده آن حفظ کند؛ در نتیجه، گستردگی و حجم مطالب کتاب، موجب گسستگی آن نشده است.

یادداشت‌ها

۱. اگر علاقه‌مندی به آن، به شرح قیصری مراجعه کن.
۲. از بعضی قوا، آن صورتی هستند...
۳. شما محق‌تر و داناترید در این مورد به امور دنیای خود.
۴. حروف اختصاری ق و ل به معنی قال و اقول، متن فصوص‌الحکم را از شرح آن متمایز می‌کند.
۵. پس اصل کون و تکوین، تثلث است و بنا بر اصل مذکور بود حکمت حضرت صالح علیه السلام در تأخیر اخذ قوم او سه روز وعده غیر مکذوب که ظاهر کرده بود خدا تعالی حکمت مذکور را برای او.
۶. همانا من دوست ندارم افول‌کنندگان را.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. آریا، غلامعلی. (۱۳۶۵). *طریقه چشمتیه در هند و پاکستان*. تهران: کتابفروشی زوار.
۲. آشتیانی، سید جلال‌الدین. (۱۳۷۰). *شرح مقدمه قیصری بر فصوص‌الحکم*. چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.

- ۵۰ نشریه نثر پژوهی ادب فارسی شماره ۴۷
۳. آقازاده، محرم. (۱۳۹۵). **راهنمای کاربردی روش‌های نوین تدریس**. چاپ دوم، تهران: مرآت.
۴. بهار، محمدتقی. (۱۳۷۳). **سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی**. چاپ ششم، تهران: امیر کبیر.
۵. پارسا، محمدبن محمد. (۱۳۶۶). **شرح فصوص الحکم**. تصحیح جلیل مسگر نژاد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۶. جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۸۱). **نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص**. تصحیح ویلیام جیتیک. چاپ دوم، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۷. خواری، حسین بن حسن. (۱۳۶۴). **شرح فصوص الحکم محی الدین بن عربی**. تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: مولی.
۸. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). **ارزش میراث صوفیه**. چاپ دهم، تهران: امیر کبیر.
۹. شایانفر، حیدرعلی؛ سادات حسینی، سید صاحب؛ صنعتی نجار، محمدعلی؛ مهری، بیتا. (۱۳۸۸). **راهنمای تألیف، ترجمه و نشر**. تهران: انتشارات دانشگاه جامع علمی کاربردی.
۱۰. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۸). **کلیات سبک‌شناسی**. تهران: فردوس.
۱۱. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). **سبک‌شناسی نثر**. تهران: نشر میترا.
۱۲. فتوحی، محمود. (۱۳۹۲). **سبک‌شناسی، نظریه‌ها رویکردها و روش‌ها**. چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
۱۳. فشارکی، محمد. (۱۳۸۹). **نقد بدیع**، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت.
۱۴. قیصری، داود بن محمود. (۱۳۸۷). **شرح قیصری بر فصوص الحکم ابن عربی**. ترجمه محمد خواجه‌جوی. جلد اول. تهران: انتشارات مولی.
۱۵. محمدی کله سر، علیرضا. (۱۳۹۳). «نقش تأویل در گسترش زبان عرفان». *مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، سال هشتم، شماره دوم، ۹۹-۱۲۲.
۱۶. محمدی، محمد حسین و حمیرا زمردی. (۱۳۸۴). «هرمونیک و حافظ». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. زمستان ۱۳۸۴، شماره ۱۷۶، ۱۰۷-۱۱۶.
۱۷. معین، محمد. (۱۳۹۰). **فرهنگ فارسی**. چاپ سوم، تهران: انتشارات شهرزاد.

۱۸. نصیری، علی. (۱۳۹۱). «نقد شبهه راهیافت خطا در آموزه‌های نبوی با تأکید بر روایت تلقیح خرما». اندیشه نوین دینی، سال ۸، شماره ۳۰، ۹-۲۰.
۱۹. نوروزی، داریوش؛ آقازاده، احمد و کریم عزت خواه. (۱۳۷۷). **روش‌ها و فنون تدریس**. چاپ پنجم، تهران: انتشارات پیام نور.
۲۰. اله آبادی، محب الله. (۱۳۹۵). **شرح التسویه بین الافاده و القبول**. تصحیح و تعلیق ملیحه معلم. تهران: مولی.
۲۱. اله آبادی، محب الله. (متوفای ۱۰۵۸ هـ.ق). **شرح فصوص الحکم**. تهران: کتابخانه مجلس، شماره ۲۱۱۰، [نسخه خطی] تألیف ۱۰۴۱ ق، تاریخ کتابت: ۱۱۳۷ ق.
۲۲. اله آبادی، محب الله. (متوفای ۱۰۵۸ هـ.ق). **شرح فصوص الحکم**. تهران: کتابخانه مجلس، شماره ۱۶۳۳۲، [نسخه خطی] تألیف ۱۰۴۱ ق، فاقد تاریخ کتابت.
۲۳. اله آبادی، محب الله. (متوفای ۱۰۵۸ هـ.ق). **شرح فصوص الحکم**. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۵۱۵۵۴، [نسخه خطی] تألیف ۱۰۴۱ ق، تاریخ کتابت: ۱۱۳۷ ق.
۲۴. یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۹۴). **راهنمای نگارش و ویرایش**. چاپ سی‌ام، مشهد: به‌نشر.